

LINGVA LATINA = jazyk kraje zvaného Latium

LATIVM se táhlo od levého břehu dolního toku Tiberu (*Tiberis flumen*, dnes *Tevere*) dolů na jihovýchod k ústím řek *Liris* (dnes *Garigliano*) a *Volturnus* (dnes *Volturno*). Dále na jihovýchod pak pokračovala Campania (řecká města Kýmé, Neapolis, Poseidóniá = Paestum). Jedním z latinských měst byl Řím. Byl městem «mladším» (dle pověsti jej osídlili nespokojení mladí mužové z jiných latinských měst) a okrajově položeným (v sousedství nelatinských horských kmenů, jak dokládá i pověst o únosu Sabine, a navíc velmi blízko Etrurie, takže jej záhy po založení ovládli kulturně i vojensky vyspělejší Etruskové); nicméně o dějinách Latia se vůbec něco dozvídáme jedině z dějin psaných Římem (jména Aricia, Tusculum, Lanuuium, Lauinium, Cora, Tibur, Pometia, Ardea známe právě jen jako federaci osmi «starých» zavedených latinských měst, která «mladému» dravému Římu překážela v nadvládě nad Latiem). Od počátku Říma až do konce římské republiky bylo Latium uznáváno jako jeden kultovní, časem též politický celek; Augustus spojil Latium s Kampánií v jediný správní obvod (*Campania et Latium*) a od té doby bylo jméno Latium často jen hyponymem k pojmu Campania. Dnes jsou v Itálii opět oddělené správní jednotky Lazio (Roma) a Campagna (Napoli), byť jejich hranice vedou trochu jinudy.

Geologicky byly starobylé Latium i Campania pobřežní nížiny mezi Tyrrhénským mořem (*mare Tuscum*) a západními svahy Apenin (*Appenninus*). Měly úrodnou sopečnou půdu a zároveň nezdravé bažinaté podnebí (*paludes Pomptinae*), proto se bydlelo na pahorcích. Svým magickým významem nad pahorky vysoko vynikalo i fyzicky čnělo pohorí Albské. Na jeho nejvyšším vrcholu (*Albanus mons*, dnes *monte Calvo*) stál chrám Jova Latinského (*Iuppiter Latiaris*), kultovní středisko Latinů, kde se odehrávaly svátky *feriae Latinae*.

Před vznikem Říma se na Latium díváme jako na společenství nezávislých měst tvořících jeden kultovní spolek. V jeho čele zřejmě stála Alba Longa (jak lze soudit ze zmínek římských dějepisců). Snahy o politické ovládnutí Latia vždy vycházely z Říma (poprvé od Etrusků, kteří ovládli Řím, připojili k němu kultovní středisko Alba Longa a snažili se podmanit si další latinská města). Natrvalo ony snahy uspěly až ve století IV a.C.n. Leč i za římské nadvlády trval kultovní svazek Latia. Politicky Římané udělili ostatním Latinům *ius Latii*, nižší stupeň římského občanství (umožňovalo obchodovat s Římany a uzavírat s nimi sňatek). Roku 90 a.C.n. zákon Juliův (*lex Iulia*) udělil Latinům plné římské občanství a *ius Latii* přenesl na ostatní provincie.

Jazykově nebylo staré Latium vůbec jednotné. Obzvláště Řím, podle tradice založený 753 a.C.n., byl jazykově pestrý. Nejstarší udávaný latinský nápis nepochází z Říma, ale z města Praeneste (dnes Palestrina),¹ nejstarší latinský nápis nalezený v Římě je až z VI. stol. (*lapis niger*). Celkem máme z období 700-450 a.C.n. asi 60 «latinských» nápisů. Mezi nimi se rozlišují nápisy «jistě latinské» (cca 20) a «ne-tak-jistě latinské» (cca 40). Výrazu «jistě latinské» rozumějme ve smyslu «památka genetického předchůdce klasického jazyka latinského», výrazu «ne-tak-jistě latinské» ve smyslu «památka jazyků starověkého Latia, příbuzných předchůdci klasické latiny». Osobně pro takové rozlišování nevidím dostatečný důvod: u všech dochovaných památek můžeme porovnávat pouze to, v jak velké míře se odlišují od referenčního systému klasické latiny. Kromě nápisů známe z pozdějších citátů — nutně hláskově i tvaroslovně upravených — úryvky římského zákoníku *leges duodecim tabularum* (cca 450 a.C.n.). Epigraficky je Itálie uvedeného období mnohem bohatší na nápisy etruské a řecké. Ostatně nejstarší nápis nalezený v Římě byl etruský. Je zajímavé, že z období let 450 – 350 a.C.n. se vůbec žádný latinský nápis nedochoval.

JAZYKY STAROVĚKÉ ITÁLIE se tradičně dělí do větví italské, keltské, řecké, dále se vyčleňují větve okrajové – a etruština. O italské větvi později. Řecká Itálie je fenomén *sui generis*.

¹ *Fibula Praenestina*. Spona je snad ze VII. stol. a.C.n., nápis do ní vyrytý může být i podvrh.

Keltské jazykové památky ze starobylé Itálie jsou jenom tři, ale víme, že Keltové ovládli severní Itálii poté, co v V a.C.n. zeslábla moc Etrusků, a že r. 390 a.C.n. dobyli Řím.² Všechny tři větve – italská, keltská, řecká – jsou jazykově indoevropské. Vedle Řeků měli největší kulturní a politickou sílu ve starobylé Itálii Etruskové. Jejich jazyk je dobře doložen (na deset tisíc nápisů rozložených do období VIII – I a.C.n.),³ leč nerozumíme mu. Vlastně nic nebrání tomu, aby byl indoevropský – snad jen naše pyšná představa, že kdyby indoevropský byl, přece bychom jej už dávno rozluštili. Na italském území se našly ještě další nápisy, jež se řadí mezi indoevropské jazyky «staroevropské»: e.g. venetština v okolí Padovy (lat. *Patauia*), mesapština z krajů *Apulia et Calabria* (jeden Augustův správní obvod, podobně jako *Campania et Latium*); nebudu se k nim vyjadřovat.

ITALICKÁ VĚTEV sdružuje jazyky, jež jsme schopni úže propojit sítí indoevropských korespondencí. Vyčleňuje se mezi nimi skupina latino-faliská a osko-umberská. Chápejme to jako vymezení teritoriální. Latino-faliské jsou jazyky, v nichž vznikly památky nalezené v Latii a ve městě *Falerii* (dnes *Civita Castellana*) v jižní Etrurii, severně od Říma proti proudu Tiberu (obyvatel města *Falerii* < **Falisii* se latinsky řekne *Faliscus*, *Faliscum* je pak jméno území oním městem ovládaného). Z *Falerii* známe sotva 300 vesměs velmi krátkých nápisů ze VII – II a.C.n.

Jazyky osko-umberské nepocházejí ze souvislého území, ale ze dvou oddělených oblastí sousedících s teritoriem latino-faliským. Umbrie byl kraj na horním Tiberu (a na východních svazích Apenin směrem k Jaderskému moři). Latinsky se jmenuje *Vmbria*, obyvatel je *Vmber* (N.PL *Vmbri*). Umberský jazyk je doložen – vedle 30 krátkých nápisů – hlavně ze 7 bronzových tabulek nábožensko-rituálního obsahu (*Tabulae Iguvinae*) z města *Iguvium* (dnes *Gubbio*). Ty jsou datovány do II a.C.n. a svědčí o tom, že na vrcholy Apenin pronikala římská latina pomalu.

Oský jazyk je doložen z Kampánie (města Pompei a Capua), částečně pak z ještě jižnějších krajů (včetně Sicílie). Je pojmenován podle historicky zmiňovaného kmene *Osci* (G.PL *Oscorum*).⁴ Oských jazykových památek je asi 400 (V a.C.n. – I a.D.). Většinou vyjadřují jenom osobní jména, pouze stovka jich je obsahově bohatších.⁵ Soudím, že oština přežívala jako jazyk soukromé komunikace díky tomu, že veřejnou komunikaci v onom kraji, byť jej ovádal Řím, obstarávala řečtina, nikoliv latina.

Mimo zařazení zůstávají jazyky horských kmenů sousedících s Latii (e.g. Volskové, Sabinové, Aequové) a s Kampánií (e.g. Samnité). Z hlediska teritoriálního jde o spojovací území mezi oblastí umberskou a oskou. Tyto kmeny známe z historických pramenů. Pod jejich jména bývají někdy řazeny různé izolované a obtížně interpretovatelné jazykové památky starověké Itálie. Pokládám za korektnější prostě uznat, že máme zbytkový soubor starých, vesměs velmi krátkých nápisů, kterým sotva rozumíme, a nechat to být. Historické prameny,

² Samostatnou kapitolou je pak evropský jazykový prostor galo-latinský, či lépe galo-románský z konce antiky.

³ Etruština je - kromě latiny - jako jediný z jazyků staré Itálie doložena též rukopisnou knihou. *Liber linteus*, etruský kalendář rituálních předpisů, byl sepsán na lněném plátně - a uchován v obinadlech egyptské mumie. Byl objeven a je uložen v Záhřebu, kam se ona mumie dostala do archeologického musea.

⁴ Vedle lat. tvaru *Osci* je doložen i tvar *Opisci*, jenž se nápadně podobá výrazu Ὀπισκοί, jímž své italské sousedy nazývali Řekové v Kampánii.

⁵ Nejdůležitější je *Tabula Bantina* o správě obce a *Cippus Abellanus*, smlouva mezi městy o společném užívání chrámu.

z nichž jména oněch kmenů přejímáme, jsou dějiny psané Římem, tedy dějiny, jež se vůbec nezajímaly o jazykovou, kulturní, náboženskou totožnost těch druhých, ale jen o to, jak se dařilo si je podmanit, ať již pohlčením nebo vyhlazením.⁶

Počty uváděné u staroitalských jazykových památek notně kolísají, což odráží nejednotu v jejich jazykové interpretaci. Všem italickým jazykům rozumíme výhradně skrze klasickou latinu. Jazyky latinské a faliské jsou sousedé a příbuzní nejbližší, jazyky umberské a oské, sousedé a příbuzní o trochu vzdálenější, jazyky «horských kmenů» jsou sousedé příbuzensky neurčitelní. Schválně říkám ve vztahu k archaickým památkám jazyky latinské, oské etc., protože ony památky nemusejí vycházet z jediného jazykového systému.⁷ Písmo italicických památek vychází z písma řeckého, přesněji ze západořecké varianty.⁸ Jako první si úpravou řeckých písmen utvořili vlastní abecedu Etruskové, etruskou si pak pro své potřeby upravili Oskové, Umbrové, Faliskové i Latínové, každý samostatně. Faliské texty jsou psány výlučně faliským písmem, velmi podobným latinskému. Oské texty byly zaznamenávány též písmem latinským a řeckým, umberské z pozdního období byly psány latinkou.

PERIODIZACE latiny je dvojí: vnější a vnitřní. Vnější vychází z dochovaného textového materiálu, opírá se o jeho literárněhistorické třídění a vypovídá o proměnách kulturně-sociálního postavení latinského jazyka. Vnitřní má za úkol rozčlenit vývoj jazykového systému, který ony texty umožnil vytvořit. Vnitřní periodizace může pracovat s dobovými popisy latiny, to ji však nezabavuje povinnosti podat popis na úrovni soudobého aparátu.

VNĚJŠÍ PERIODIZACE musí rozlišovat dvě kvalitativně nesouměřitelná fáse: pouze epigrafickou (jedinými památkami jsou nápisy praktického zaměření, byť měly třeba magickou funkci: i zaklínadlo je přece věc praktická) a literární (nápisy pokračují, ale výchozím zdrojem pro poznání jazyka je literatura). Řekneme-li, že literatura jazykový systém ujednocuje tím, že jeho projevy fixuje, říkáme si o námitku, že přece i nápis jazykový projev fixuje. Jistě, leč nápis na věci, kam je vyryt, fixuje jedinou výpověď, kterou u oné / o oné věci lze užít.⁹ Literatura dává trvalé vzory, jak o věcech i o životě vůbec mluvit.¹⁰ Kromě toho v souhrnu nápisů, jež vnikly na italské půdě až do počátku císařství, tedy přes celou římskou republiku, kvantitativně převažuje etruština a po celou dobu císařství v nápisech pozvolně narůstá užívání řečtiny, skutečně universálního jazyka globální říše. V dalším výkladu se omezíme jen na fazi literární.

⁶ V «samnitských válkách» (IV/III a.C.n.) byli Samnity všichni ti Italikové, kteří se nechtěli podrobit Římu, a pro «samnitský problém» našel Říman Sulla «konečné řešení» v podobě genocidia.

⁷ Představme si dialektálně pestrou Moravu XX. stol. před nástupem televize: co vesnice, to jiný fonologický i morfologický systém a přitom si rozumějí.

⁸ Nejnápadnějším rozdílem spočívá v tom, že západní Řekové nepoužívali pro písmeno *ksi* znaku Ξ, nýbrž X, kterým východní Řekové označovali písmeno *chi*.

⁹ Nejzajímavějšími epigrafickými památkami jsou proto v kameni či bronzě zveřejněné smlouvy, zákony, rituální předpisy.

¹⁰ Aby to nebylo tak jednoduché, dodejme, že nápis na věci se v antice velmi brzy emancipoval a přetvořil do samostatně pěstovaného literárního žánru *epigram*. Zvláště bohatá je na epigramy literatura řecká: *Anthologia Graeca Palatina* jich v 15 knihách obsahuje na 3.600, ještě jiné pak přidává *Anthologia Planudea* (7 knih). Víme, že epigramy se pěstovaly od samých počátků latinského písemnictví (Naeuius, Ennius; nedochovaly se), pořádně doloženy jsou však jen dvěma tvůrci: Catullus epigramem rozšiřuje svůj rafinovaný žánrový inventář, Martialis je výlučný epigramatik.

Ve fasi literární začneme jasným jádrem: klasickou latinou «zlatého» období (I a.C.n., až po smrt Augustovu 14 a.D.). Je to období, kdy latina vytváří nové žánry a nově pokrývá všechny oblasti antického intelektuálního života. Spisovný jazyk je stabilní a zároveň zůstává živý, jsa vnímán jako prestižní útvar domácího římského jazyka. Literární historie dělí ono období podle vnějších okolností na konec republiky (Varro, Lucretius, Cicero;¹¹ Caesar, Cornelius, Sallustius;¹² Catullus¹³) a začátek principátu (Vitruvius, Liuius;¹⁴ Vergilius, Horatius, Propertius;¹⁵ Tibullus, Ovidius¹⁶). Autoři pocházejí z Itálie, mají latinu za svůj

¹¹ Polyhistor Marcus Terentius Varro *Reatinus* (116 – 27) je úplně dochován jen dílem *Rerum rusticarum libri III*, částečně pak spisem *De lingua Latina libri XXV* (knihy 5 – 10). Z pozdně antických polemik církevních otců Arnobia a Augustina známe citáty z Varronových *Antiquitatum rerum humanarum et diuinarum libri XLI*. Propagátor Epikúrovy filosofie Titus Lucretius Carus (97? – 55) je znám jediným, nedokončeným dílem *De rerum natura* (práci dal vydat, a tím zachránil Cicero, který s epikúristem nesouhlasil). Politik, advokát a eklektický filosof Marcus Tullius Cicero (106 – 43) je nejlépe dochovaným latinským autorem vůbec: antika opakovaně vydávala, a tak uchovala jeho řeči, historicko-teoretické spisy o řečnictví, úvahy filosofické a osobní dopisy; *corpus Ciceronianum* navíc obsahuje spis *Rhetorica ad Herennium*.

¹² Gaius Iulius Caesar (100 – 44) se vyjadřoval k leččemus, včetně lingvistiky (*De analogia ad Ciceronem libri II*) a matematiky/astronomie (*De astris*, možná apokryfní, rozhodně ale nedochovaný spis obhajující juliánskou reformu kalendáře, již Caesar prosadil). Dochovaly se jen jeho dva memoiry: *Commentarii de bello Gallico* a *Commentarii de bello civili*. Caesarovo jméno navíc zaštituje soubor textů, jenž se dochoval jako *corpus Caesarianum*. Tam patří VIII. kniha *Commentarii de bello Gallico* (tvrdí se v ní, že ji sepsal Caesarův důstojník Aulus Hirius) a dále *Bellum Alexandrinum*, *Bellum Africanum* a *Bellum Hispaniense*. Cornelius Nepos (99? – 24?) psal dějiny světa jako sbírku poučných příkladů. Z jeho *De uiris illustribus* se dochovala kniha o cizích vojevůdcích a částečně i o latinských dějepiscích (Cato Maior, Atticus). Historik Gaius Sallustius Crispus (86 – 35) je znám třemi pracemi: *Catilinae Coniuratio*, *Bellum Iugurthinum*, *Historiarum libri V* a připisován je mu též dvojdílný politický pamflet *Epistulae ad Caesarem senem de re publica*.

¹³ Gaius Valerius Catullus (84? – 54?) je jediný literárním dílem doložený básník z hnutí, jehož příslušníci se vymezovali latinsky jako *poetae noui*, případně řecky jako οἱ νεώτεροι (odtud moderní označení neoterikové). Cicero (Tusc 3.45) jim posměšně říká *cantores Euphorionis*, přičemž i označení *poetae docti* je obojaké, připouštějíc též interpretaci «básníci vědátoři».

Neoterikové odmítali klasické epos a rozvíjeli náhradní žánr epyllion, jež v řecké literatuře zavedli učení helénističtí knihovníci jako Kallimachos z Kyrény (<300 – ≈240), působící v Alexandrii, nebo Euforión z Chalkidy (natus 276/275 a.C.n.), působící v Antiochii nad Orontem.

Dochovalo se nemálo jmen, ba i životních osudů (programově apolitický básník Cinna zahynul po Caesarově smrti zlynčová davem Caesarových stoupců, který si ho spletl se stejnojmenným Caesarovým politickým odpůrcem), leč jediným dílem, které máme, je Catullova sbírka *Carmina* (116 čísel). Duchovním vůdcem neoteriků byl Publius Valerius Cato (≠ Marcus Portius Cato *Uticensis*, 95 – 46), vydavatel děl Luciliových, o němž víme, že byl vážen pro básně *Diana* a *Lydia*. Gaius Heluius Cinna je znám svou neblahou smrtí, jednak anekdotou, že na svém epylliu *Zmyrna* pracoval devět let (dochovaly se nesouvisle 2 + 1 verš), Gaius Licinius Caluus byl slavný pro nedochované epyllion *Ió*.

¹⁴ Vitruvius Pollio (sine annis, dedicauit Augusto imperatori) velmi ovlivnil evropský novověk svým (úplně zachovaným) dílem *De architectura libri X*; Titus Liuius (59 – 17 a.D.) jej neméně ovlivnil svým *Ab urbe condita libri* (dochovaly se knihy 1-10, 21-45; víme, že jich celkem bylo 142).

¹⁵ Publius Vergilius Maro (70 – 19 a.C.n.), Quintus Horatius Flaccus (65 – 8 a.C.n.) a Sextus Propertius (≈50 – post 16 a.C.n.) jsou básníci, které podporoval a platil Gaius Cilnius Maecenas (74 inter et 64 – 8 a.C.n.), hlavní ideolog vlády Augustovy. Veškerou Propertiovu tvorbu shrnují *Elegiae*

rodný jazyk a píše pro Řím, byť je vnější okolnosti mohly zahnat pryč, jako Cicerona na venkov (*Tusculum*), či Ovidia k Černému moři (*Tomis* = *Constanta*). Zároveň se ale dá v Římě psát o Římu řecky, stejně jako se dá v Římě psát latinsky o světě bez Říma.¹⁷

Jazykový systém klasické latiny pokračuje beze změny i v literárněhistorickém období «stříbrném» (I a.D.), leč v oné době již přestává být systémem živého jazyka a stává se spíše literárně-intelektuálním kódem. Ukotvují jej Palaemon a Quintilianus.¹⁸ Literární vzory určují profesionální filologové, nikoliv autorita uznávaného znalce, jenž sám tvoří, nebo literárního kroužku, ve kterém se tvoří. Stříbrné období lze rozdělit podle dvou dynastií na julijsko-klaudiovské (14 – 68, Tiberius – Nero) a na flaviovské (69 – 98, Vespasianus – Nerva); bez ohledu na filologickou tradici, zato však s ohledem na kontinuitu tvůrců a tvorby pak zde protáhneme stříbrné období až do časů prvních dvou z řady «adoptivních» císařů (Traianus 98 – 117, Hadrianus 117 – 138). «Stříbrná» literární díla přinášejí nejprve modernistickou reakci na krajně vzrušenou současnost, ve které šlo o život každému, kdo samostatně smýšlel a jednal, později pak šosácký klasicismus doby, jež našla *modus uiuendi*. Římská latinská literatura dosud vzniká na území Itálie, byť její autoři mohou pocházet i z jiných částí říše (Phaedrus z Makedonie, Senekové, Lucanus, Quintilián z Hispánie). Přechodnými

(4 knihy). Horatius vydal sbírky *Iambi* (= *Epodi*, 2 knihy), *Sermones* (= *Saturae*, 2 knihy), *Carmina* (= *Odae*, 3 + 1 kniha + *Carmen saeculare*) a *Epistulae* (2 knihy). Vergilius za své dílo uznával pouze *Bucolica* (= *Eclogae* X), *Georgica* (libri/cantus IV) a *Aeneis* (12 knih); mladší dílka, neoterická, shrnuje *Appendix Vergiliana* (ne vše je tam ale od Vergilia).

¹⁶ Albius Tibullus (55? – 17? a.C.n.) a Publius Ovidius Naso (43 – 18? a.D.) patřili do «konkurenčního» kroužku, který kolem sebe vytvořil Marcus Corvinus Valerius Messala (64 – 13 a.D.). Veškeré dílo Tibullovo (stejně jako u Propertia) spočívá v *Elegiarum libri IV*.

Na rozdíl od Propertia však klasická filologie za Tibullovu vlastní tvorbu pokládá pouze první dvě a část čtvrté knihy; zbytek označuje za díla jednak Messalova přítele s pseudonymem Lygdamos, jednak Messalovy neteře Suplicie. Takové dělení nepokládám za nutné ani za přínosné pro interpretaci díla: *corpus Tibullianum* je sbírka výhradně milostné poesie, básně jsou psány z pozice muže i ženy, obracejí se k ženě i k muži, milovaná bytost je označována různými jmény, milující si dává též různá jména.

Ovidiova hojná tvorba se tradičně dělí do tří období a jim odpovídajících tří poloh: I. *Amores* (3 knihy), *Heroides*, *Medicamen faciei feminae* (dochován jen zlomek) *Ars amatoria* (3 knihy), *Remedia amoris*; II. *Metamorphoses* (15 knih), *Fasti* (nedokončeno, 6 knih ze zamýšlených 12); III. *Tristia* (5 knih), *Epistulae ex Ponto* (4 knihy), *Ibis*, *Halieutica*.

¹⁷ Řecký rétor Dionýsios z Halikarnássu učil od r. 30 a.C.n. přes 20 let v Římě rétoriku. Pro své římské žáky sepsal stilověkritická pojednání o různých řeckých řečnících a teoreticko-estetické výklady o literární tvorbě, e.g. *περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* (připisuje se mu též — alternativně k novoplatónskému filosofovi Longínovi, latinsky Cassius Longinus — *περὶ ὕψους*). Naučil se latinsky, aby mohl poznat tvorbu svých hostitelů, nastudoval latinské prameny a v řečtině sepsal, oslavně rétoricky a jaksi paralelně k Liviovi, *Ῥωμαϊκή ἀρχαιολογία*. V Římě naturalizovaný a od Pompeia římským občanstvím obdařený Kelt Pompeius Trogus, původem z Gallia Narbonensis, studoval v řečtině a za doby Augustovy v latině sepsal universální dějiny pod jménem *Historiae Philippicae*. V nich zaujímá ústřední místo Makedonie a od ní vycházející universální helénistická říše. Z Filipských dějin se dochoval jen pozdější výtah *Epitome historiarum Philippicarum*. Víme, že Pompeius Trogus psal též pojednání botanická a zoologická, z nichž excerpoval Plinius Maior ve své *Naturalis historia*.

¹⁸ Quintus Remmius Palaemon (sine annis, I a.D.) sestavil podle vzoru Dionýsia Thraka latinskou gramatiku, jejíž mnohé pojmy se užívají dodnes (dochované latinské gramatiky, Donatova a Priscianova, pocházejí až z konce antiky). K Palaemonovým žákům patřil básník Persius (34 – 62) a řečník Marcus Fabius Quintilianus (35 inter et 45 – ante 100). Quintiliánova *Institutio oratoria* je nejen učebnicí řečnictví, ale předkládá též hodnotící kánon celého dosavadního latinského písemnictví.

postavami zlatého a stříbrného období jsou Seneca Orator a Manilius.¹⁹ Nový básnický žánr přináší Phaedrus, staré žánry přetváří Persius.²⁰ Vzrušenou modernu ztělesňují, každý jinak, Seneca Philosophus, Lucanus i autor *Satyricon libri*.²¹ Počínající monarchie měla samozřejmě i své příznivce, jakými byli Columella, Velleius Paterculus či Valerius Maximus,²² a kdo ji nechtěl nebo s ním nechtěl nic mít, mohl se stáhnout do privátní vědy, jak učinili Celsus, budoucí císař Claudius (*sic!*), Pomponius Mela, Plinius Maior.²³ Poesii druhé fáse

¹⁹ Lucius Annaeus Seneca *Pater/Orator* (55? a.C.n. – 37 et inter 41 a.D.) sepsal k stáru pro své syny *Controuersiarum libri X* (plně dochováno 5 knih) a *Suasoriae* (1 kniha, téměř úplně dochovaná), což jsou žánrově utříděné a poznámkami opatřené řeči, jak se pěstovaly a učily v řečnických školách jeho doby. Marcus Manilius (*sine datis*, scripsit Tiberio Caesare, sc. 14 – 37 a.D.) sepsal učené epos *Astronomica* (5 knih), výklad řádu světa podaný ze stoických pozic, pravý opak epikúrovce Lucretia.

²⁰ Phaedrus (*sine datis*), propuštěnec císaře Augusta, vydával za vlády jeho nástupců *Fabulae Aesopiae* (dochován pozdější výběr o 5 knihách), velmi populární sbírku dobře srozumitelných a mravním ponaučením opatřených příběhů zbásněných jambickým senárem. Aulus Persius Flaccus (34 – 62), latinizovaný Etrusk, je naopak zřejmě vůbec nejobtížnější básník latinského jazyka; z jeho pozůstalosti vyšel výběr *Saturae VI*, etické diatriby ve verších.

²¹ Lucius Annaeus Seneca *Filius/Philosophus* (4? a.C.n. – 65 a.D.) se sbírkami *Epistulae morales ad Lucilium* (124 dopisy ve 20 knihách) a *Dialogi* (12 knih povětšinou monologických esejí, e.g. *De ira*, *De tranquillitate animi*, *De uita beata*), jakož i samostatně vydanými spisy *De clementia libri III* (dochovány 1½) a *De beneficiis libri VII* stal hlavním představitelem latinského stoicismu — a zároveň byl vnímán jako myšlenkový soupeřník křesťanství, jak dokládá apokryfní korespondence Seneky s apoštolem Pavlem ze IV. Vedle morální filosofie pěstoval i přírodovědu: dochovaly se jen nehotové *Naturales quaestiones* (7 knih). Dále je autorem menippské satiry *Apocolocyntosis Diui Claudii* a 9 tragédií (*Hercules furens*, *Troades*, *Phoenissae*, *Phaedra* ≡ *Hippolytos*, *Oedipus*, *Agamemno*, *Medea*, *Hercules Oetaeus*, *Thyestes*). Senekovi byla připsána a s jeho tragédiemi vydávána též jediná dochovaná latinská praetexta, *Octavia*.

Tímto výčtem se vyčerpává latinská tragédie, vzor pro klasické evropské drama (Shakespeare, Lope de Vega, Corneille). Teprve Racine, pak Lessing a Goethe čtou řecky a napodobují dramata řecká.

Marcus Annaeus Lucanus (39 – 65), synovec předchozího, psal historické epos *Pharsalia* (= *Bellum ciuile*, 10 knih, nedokončeno). Za autora *Satyricon libri* (dochovány zlomky z knih 14 – 16) se tradičně považuje Petronius Arbiter, postava z Tacita. Všichni tito tři muži zemřeli na Neronovu nemilost.

²² Lucius Iunius Moderatus Columella (*sine datis*) se upřímně ztotožňuje s Augustovým programem povznést italské zemědělství a za tím účelem sepsal *De re rustica* (13 knih; 10. kniha s názvem *De cultu hortorum* je složena hexametrem jako pokračování Vergiliových Georgik). Odděleně od tohoto spisu se dochovalo ještě pojednání *De arboribus* (1 kniha). Valerius Maximus věnoval císaři Tiberiovi *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX*. Dílo dokládá, že rétorická *exempla*, původně interní příručka pro zpestřování řečí, se emancipovala do samostatného – neškodného – literárního žánru. Gaius Velleius Paterculus (19 a.C.n. – post 30 a.D.) uchoval své dobré vzpomínky na dobu, kdy sloužil v armádě pod budoucím císařem Tiberiem, v díle *Historiarum Romanarum* (též *Ad M. Vinicium*) *libri II*, věnovaném příteli Viniciovi, když r. 30 nastupoval úřad konsula.

²³ Aulus Cornelius Celsus (*sine datis*), činný v době Tiberiově, sestavil pod názvem *Artes* encyklopedii všeho potřebného vědění (rétorika, filosofie, náboženství, zemědělství, lékařství); z ní se dochovalo *De medicina libri VIII*. Tiberius Claudius Nero Germanicus (10 a.C.n. – 54 a.D.) se před tím, než se stal císařem (41), snažil racionalizovat latinský pravopis a řecky sepsal dějiny dvou obětí Říma, Etrusků a Kartága (Τυρρητικῶν XX, Καρχηδονιακῶν VIII). Pomponius Mela (*sine datis*) vydal za vlády císařů Claudia nebo Caliguly (nejednotná interpretace narážky z jeho textu) *De chorographia libri III*, nejstarší dochovaný latinský zeměpis celého antického světa. Gaius Plinius Secundus

stříbrného období zastupují ve velkých žánrech Silius Italicus, Valerius Flaccus a Statius,²⁴ v malých pak Martialis a Iuuenalis;²⁵ prosou v téže druhé fázi píší technokrat Frontinus, bavič Curtius Rufus,²⁶ melancholik Tacitus, opovrhující politikou, i salónní intelektuálové Plinius Minor a Suetonius, usilující o společensko-politický úspěch.²⁷

Maior (23 – 79) zkomponoval z mnoha antických pramenů encyklopedii *Naturalis historia* (37 knih); z jeho nedochovaného spisu *Bella Germaniae* čerpal Tacitus.

²⁴ Tiberius Catus Silius Italicus (25 – 101) je sice starší než Lucanus, nežastný autor nedokončených *Farsalských polí*, ale historicko-politické poesii se věnoval až v ústraní na samém konci života. Díky tomu nezemřel mlád a dokončil vůbec největší latinský epos, *Punica* (17 knih, přes 12.000 veršů). Mladší epičtí básníci psali v té době už jen na neutrální mytologická témata. Gaius Valerius Flaccus (mortuus ≈ 90) zpracoval *Argonautica* (8 knih, nedokončeno), a to jinak než jeho řecký předchůdce Apollónios Rhodios (natus 295-290 a.C.n.). Publius Papinius Statius (inter 40-50 – circa 96) složil *Thebais* (12 zpěvů), opíraje se o nám nedochovanou řeckou předlohu Antimacha z Kolofónu (natus V/IV a.C.n.), a pomýšlel na *Achilleis* (zemřel, když skládal počátek 2. zpěvu). Kromě toho vydal sbírku *Siluae* (32 básní v 5 knihách).

²⁵ Marcus Valerius Martialis (38 inter et 41 - post 100) vydal 15 knih epigramů: *Spectacula* (1. kniha) reagují na otevření flaviovského amfiteatru v Římě (Colosseum), *Xenia* a *Apophoreta* (knihy 14 a 15) jsou přídavky k dárkům a výslužkám, zbývající knihy píší o lidech, velmi kladně i velmi záporně. Martialis lichotil císaři Domitianovi za jeho života a přijímal od něho pocty, tupil Domitiana za jeho nástupce Nervy (96 – 98), leč poct od něho nezískal. Decimus Iunius Iuuenalis začal psát po smrti císaře Domitiana (96) jako zralý muž a dožil se vysokého věku. Jeho jediné dílo, *Satirae XVI*, vyjadřuje básníkovu znechucenost z veřejného života, ve kterém se jemu samému nepodařilo uspět tak, jak by si přál (konkrétně však útočí jen na mrtvé a společensky ne dost významné).

²⁶ Sextus Iulius Frontinus (≈ 30 – post 100) popsal ve 2 knihách *De aquis urbis Romae* infrastrukturu hlavního města světové říše a intesívně psal o vojenství. Jeho přímo nedochovanou teoretickou práci *De re militari* excerpoval později Vegetius; pod Frontinovým jménem se dochovaly – v latině, vzdor řeckému označení – *stratégemata* (3 knihy válečných listů) a *stratégika* (1 kniha válečných činů; vydává se s předchozími jako 4. kniha celku). Quintus Curtius Rufus, přepracovav rétorickými prostředky látku starších historiků, stvořil (a snad v době Vespasiánově vydal) *Historiarum Alexandri Magni libri X* (dochovány knihy 3-10), *phantasy* román o hrdinovi, jehož zkazí moc. Popularita románu přešla z antiky do středověku, jak svědčí četné Alexandreidy.

Alexandreis je i první staročeské hrdinské epos, formálně dokonalé dílo – o pravidelném osmi-slabičném verši – z přelomu XIII./XIV. Poněkud mladší, až po nástupu Jana Lucemburského na trůn vzniklá *Kronika*, přičtená později Dalimilovi, sepsaná bezrozměrným veršem, zdaleka není tak artistní.

²⁷ (Publius uel Gaius, praenomen incertum) Cornelius Tacitus (≈ 55 – post 117) je nejlepší římský historik. Po dílčích pracích (*De uita et moribus Iulii Agricolae*, *Germania*, *Dialogus de oratoribus*) zpracoval systematicky římské dějiny ve dvou úsecích, *Historiae* (Nero až Domitianus; dochovány knihy 1-4 a část 5) a *Annales* (Augustus až Nero; dochovány knihy 1-6, 11-16). Gaius Plinius Caecilius Secundus (61/62 – 114?), *Minor* oproti stejnojmennému strýci a adoptivnímu otci, poděkoval řečí *Panegyricus ad Traianum* císaři za udělení funkce – je to jediný nám známý příklad chvalořeči ze stříbrného období (ve funkci se pak radil s císařem o každé prkotině, jak dokládá dochovaná korespondence). Aby se proslavil, psal Plinius různým lidem své doby dopisy, jež zároveň sám zveřejňoval (*Epistularum libri IX*; jako 10. kniha se přidává právě korespondence s Trajánem, jediná obsahující i odpovědi); dopisy jsou důležité jako historický pramen. Gaius Suetonius Tranquillus (69? – 140) se díky Pliniovi dostal do vysokých funkcí u Traiana, u Hadriana povýšil na císařského tajemníka a pak, byv nemilostivě propuštěn, věnoval se sepisování nejrůznějších zpráv (často drbů) o slavných. Dochovaly se (částečně) životopisy literátů *De uiris illustribus* a (úplně) *De uita Caesarum libri VIII*.

Za pozdní období se v dějinách latinské literatury označuje úsek II – VI a.D., úsek velmi dlouhý, ba příliš dlouhý. V politických dějinách pokrývá krizi principátu i dominát, hořký konec Západořímské říše i přechodné pokusy o její obnovení. Z hlediska jazykového je toto období poznamenáno narůstající diglosií — až schizofrenií — latiny v polohách spontánního a oficiálního projevu, jichž obou se literární tvorba přirozeně a nutně dotýká. Zdrojem dalšího vývoje latinského jazyka je pouze *sermo uulgaris*. Klasická latina vývojově ustrnula, živí ji školská výuka a dobově uznávané literární vzory. Prostředkem globální komunikace v Římské říši je v první řadě řečtina (i ta rozštěpená na klasickou literární attičtinu a živou koiné), za ní pak stojí «románština» (mající zřejmě několik variant: hispánskou, galskou, ilyrskou, africkou). Latinská literární tvorba není vázána na Řím, ba ani na Itálii: intenzivním kulturním životem se vyznačuje zvláště severní Afrika, silné osobnosti se střídavě objevují tu v Illyrii, tu v Gallii, ba i v Kónstantínopoli. Autoři jsou vzdělaní kosmopolité, zpravidla stejně mocní latiny jako řečtiny.

První fási pozdního období ztotozníme, vědomě přesahující do období stříbrného, s posloupností adoptivních císařů (98 – 192, Traianus – Commodus), zvanou doba Antoninoviců, a s dynastií severovskou (193 – 235, Septimius Seuerus – Seuerus Alexander). Říše dochází největšího rozsahu, uvnitř je stabilizovaná a žije v míru, na hranicích se válčí či udržuje ozbrojené příměří. Velmi se rozvíjí literatura řecká (Plútarchos, Pausaniás, Appiános; Lúkiános; Arriános, Plótinos, Diogenés Laërtios), ne však latinská. Císař Hadrianus je filhelén, Marcus Aurelius píše jen řecky; pro řečtinu se rozhodují i lidé pocházející z území tradičně římských (Fauorinus = Favórinos), ba přímo italských Aelianus Claudius = Ailiános Klaudios). Obecně lze říct, že řečtina se pokládá za jediný jazyk, v němž má smysl psát filosofii, a to morální i přírodní. Latina zůstává jazykem římského práva (Saluius, Papinianus, Ulpianus, Modestinus), římské filologie (Gellius: poučně-zábavné čtení o literátech; Sacerdos: gramatika), a praktických příruček (Gargilius: sadařství, zvěrolékařství). Římské dějepiscevtví obstarávají výhradně Řekové (Dion Cassius Cocceianus = Dió Kassios Kokkéianos, Héródiános). Latinskou prosu zachraňují především Afričané (Apuleius: zábavné čtení & filosofická popularizace; Tertullianus, Cyprianus: věroučné disputace; Terentianus Maurus, Porphyrio: filologie). Známe jména rétorů a básníků na císařském dvoře, nezachovaly se od nich řeči ani básně. Známe jméno básnické školy (*poetae novelli*), ale nevíme, zda označení tvůrci k ní patřili vědomě. Z poesie se dochovala dvě ojedinělá a vpravdě postmoderní díla, anonymní *Peruigilium Veneris* a cento *Medea*, uchované pod nicneříkajícím autorským jménem Hosidius Geta.

Po Severovcích, za vlády vojenských císařů, se říše přes půl století zmítá v politickém rozkladu. Konsoliduje ji teprve Diocletianus (284 – 305). Řím definitivně ztratí význam a říše se rozdělí na několik značně samostatných částí. Následně se po celé říši geograficky rozptýlí i latinské písemnictví. Původní tvorba je spíše vzácná, obsahuje ale významná díla, jak dokládají historik Ammianus Marcellinus (píše záměrně latinsky, ač sám je Řek), dvorní panegyrik Claudius Claudianus, polétavý pohan Ausonius, vzletný křesťan Prudentius, církevní otcové Ambrosius a Augustinus i papež Damasus; ještě po pádu Západořímské říše tvoří filosof Boëtius a za vlády byzantského císaře Iustiniana (527 – 565 a.D.) vzniká *Corpus iuris ciuilis*, zatímco v severoafrickém království Vandalů se sestavuje *Anthologia Latina*. Typická pro druhou fási pozdního období a zásadní pro předání obrazu celé antiky je konservační filologie, jež vydává gramatiky (Donatus, Priscianus) a pořádá výbory textů. Vedle ní vzniká nudná *Historia Augusta*, mystické *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (Martianus Capella), mnoho encyklopedických či epitomických svodů a latinský překlad biblických knih (*Vulgata*).

Definitivní konec antickému písemnictví latinského jazyka, pohanskému i křesťanskému, přináší VII a.D., kdy se rozpadla soustava latinských škol. Karolínská renesance, počínající VIII a.D., obnovuje latinu jako nadnárodní, každému cizí jazyk odborné a mezistátní

komunikace. Latinské písemnictví se poprvé ve svých dějinách vyvíjí nezávisle na písemnictví řeckém: vztahy k řeckému pokračování Římské říše jsou politicky špatné a intelektuálně slabé. I tento obnovený jazyk, středověká latina, je ale svým způsobem živý. Paradoxně jej umrtví až humanistická renesance striktním vyžadováním, aby se latinsky mluvilo a psalo podle historických antických vzorů...

Klasickému období předcházelo období archaické (III – II a.C.n.), kdy se jazyk, dosud užívaný jen k praktické komunikaci (včetně magických úkonů zmíněných v úvodu), začíná systematicky rozšiřovat, aby zvládl úkoly literární. Symbolickým počátkem je překlad Odyssei do latiny (*Odusia*, dochovalo se 30 veršů), který saturnským veršem pořídil propuštěný řecký zajatec Livius Andronicus. Týž Livius Andronicus kolem r. 240 a.C.n. uvedl v Římě v latinském překladu (neznámo kterou) řeckou tragedii. Do archaického období patří dochovaní dramatikové Plautus a Terentius, nedochovaní básníci Naeuius, Ennius (píšíci na historická témata), Lucilius (saturae); fragmentárně dochovaný historik a politik Cato (Maior) Censorius (dochoval se od něho jedině spis *De agricultura*, stejně jako jediným úplně zachovaným spísem pozdějšího Varrona Reatina jsou *Rerum rusticarum libri III*). Je potěšitelné, že i archaičtí autoři se dají číst.²⁸

Předliterární, čistě epigrafické období lze třídit tematicky a vytěžovat spíše archeologicky než historicky. Neskýtá textový materiál, z jakého by se dala poznat úplná soustava jazyka, který ony nápisy vytvořil. Při sestupu do minulosti latinského jazyka se musíme mimořádně ukáznit. Vzhledem k povaze dochovaných památek je opovážlivé mluvit o *latinských* textech před r. 350 a.C.n. (cf. p.1).

.....

²⁸ Metrická poesie není v latině původní. Jde o přejímku z řečtiny, kde se slabičná metrika opírala o podstatně odlišný fonologický systém. Původní byl v latině saturnský verš (*uersus saturnius*), postavený na přízvučných iktech (obvykle 3 + 2, s ostrou diaeresí) a s proměnlivým počtem slabik (obvykle 12-13, bez počítání stop). Nedochovalo se žádné ucelené dílo stvořené tímto veršem a nedochoval se ani žádný antický popis tohoto verše, zato máme autentické zprávy, že Augustova doba tento verš považovala za drsný a neobratný. Saturnský verš je doložen z náhrobních nápisů a z citovaných úryvků těch dvou básníků, kteří podle římské tradice přenesli umělou poesii z řečtiny do latiny. Jsou to Liuius Andronicus [≈ 284 – ≈ 204], jenž saturnským veršem přeložil Homérovu Odysseiu pod názvem *Odusia* (známe m.j. první verš úvodní inkantace *Virum mihi Camena insece uersutum*), a Naeuius [≈ 280 – 201], jenž saturnským veršem složil první vlastní římský epos *Bellum Poenicum*. Již Ennius [239 – 169] však své *Annales* skládal v latině řeckým hexametrem.

Z hlediska VNITŘNÍHO TRÍDĚNÍ musíme konstatovat, že ustálená klasická latina se již nevyvíjela. Epigrafické památky doby literární a částečně i literární díla pozdního období naznačují, jak moc se «hovorová» latina lišila od jazyka spisovného. Prvotní «románština», rekonstruovatelná ze středověkých jazyků románských, pak dává obraz systému radikálně odlišného od latiny. Literární památky archaické dokládají tvary, které jsou sice morfologicky motivovány, leč nedostaly se do klasických paradigmat, cf. *faxo*, *faxim* u Plauta vedle klasického *faciam* coby IND.FUT i CON.PERF. Lze najít koncovky, jež později odpadly, cf. *dīce* (IMP), *puere* (V.SG) u Plauta, který však též – na klasický způsob – říká *dīc*, *puer*. Některé z takových tvarů klasický jazyk uchoval jako vědomé archaismy, cf. *pater familiās*. Ojediněle lze najít syntagma, jemuž rozumíme v systému řeckém či indickém, nikoliv však klasickolatinském, cf. Enniovo hapax legomenon *uitam uiuitur* (scaen. 241), jež konec konců může být i «chybou».

Na úrovni hláskoslovné dokládají předliterární, epigrafické památky hláskové změny v koncovkách *o*-deklinace, i.e. *-os* > *-us*, *-om* > *-um*, stejně jako rotacismus. Nedokládají však synkopu, ba ani kořenovou přehlásku, tedy dva jevy, jimiž srovnávací jazykozpyt specifikuje latinský (nikoliv italský!) hláskový posun oproti předpokládanému výchozímu stavu indoevropskému. Je proto lepší vykládat synkopu i přehlásku ne jako obecné změny hláskové, nýbrž jako specifické projevy kmenotvorné (cf. Pultrová).